

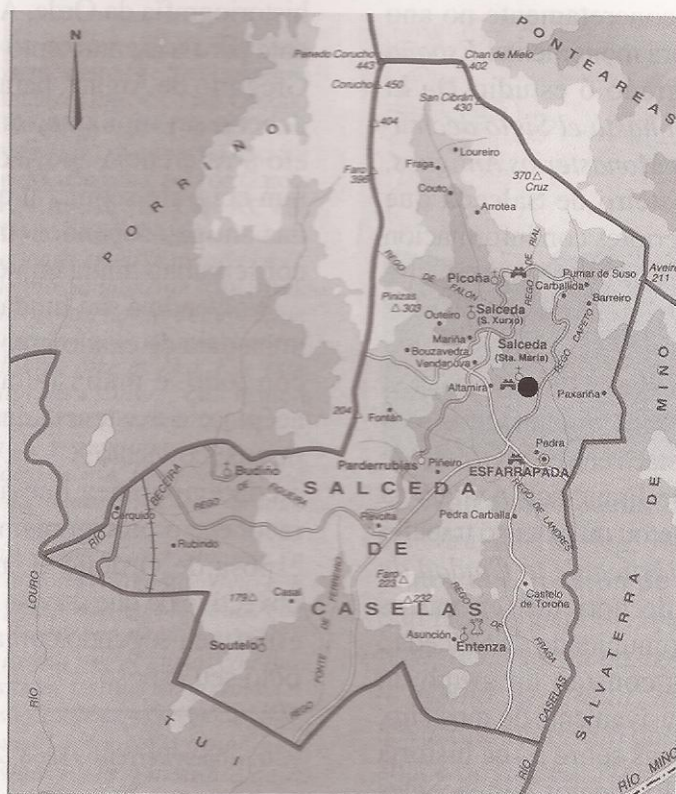
SANTA MARÍA DE SALCEDA NO CONTEXTO DO MONACATO BIEITO GALEGO DA IDADE MEDIA

Por: Teresa C. Moure Pena
Universidade de Santiago de Compostela

As terras de Salceda, situadas entre as comarcas de A Louriña e O Condado, están bañadas polas augas do río Caselas, que dá nome ó concello, e resgardadas polas cimas de San Cibrán, Monte Faro e Chan de Melo, o que lle outorga unhas idóneas condicións naturais que favorecen o asentamento humano. Foron berce das primeiras culturas que poboaron Galicia e que deixaron fonda pegada nestas terras, especialmente a cultura castrexa e a galaico-romana. Malia estes antecedentes históricos, o feito máis representativo, o que deixou unha pegada maior, foi a implantación nestes territorios da vida monástica. Así, seguindo a tónica habitual da maioría das comunidades relixiosas, a comezos do século X emprazouse no medio desta paisaxe tranquila, afastado do único núcleo poboado dos arredores, rodeado de campos de cultivo e a un quilómetro escaso da actual localidade de Salceda de Caselas, o mosteiro de Santa María de Salceda ou *Saliceta* como era coñecido en tempos lonxanos¹.

mosteiro de Santa María de Salceda presenta todas as dificultades que nos podemos atopar á hora de pretender esbozar o seu horizonte histórico e artístico. As referencias documentais son escasas por non dicir practicamente inexistentes; de igual forma, carece dun estudio monográfico profundo e actualizado que aborde algún aspecto determinado do conxunto ou da súa historia; de feito, o pouco que se conserva do mosteiro son noticias soltas e escuetas que nos sitúan diante dun panorama bastante desolador de cara a unha investigación en profundidade desta fundación. Probablemente, a desafortunada desaparición da comunidade

monástica -por motivos ou causas que descoñecemos e en datas que igualmente ignoramos- sen deixar ningún testemuño material nin documental ou gráfico, determinou a súa escasa fortuna na historiografía monástica medieval galega.

O coñecemento histórico deste mosteiro medieval ten a súa orixe máis transcendente en estudos de comezos do século XVII. Por esas datas, o insigne fr. Prudencio de Sandoval, na súa obra *Antigüedad de la ciudad, y iglesia catedral de Tuy*, no capítulo dedicado á etapa do bispo tudense Bertrando, fai un recoñecemento dalgúns documentos de carácter rexio concedidos á igrexa de Tui a comezos do século XIII, e algúns deles conteñen referencias á comunidade de Salceda². Polas mesmas datas, o grande cronista da Orde fr. Antonio de Yepes, na súa clásica e monumental *Coronica General de la Orden de San Benito*, na que describe polo miúdo a

historia de cada fundación bieita, proporciona interesantes noticias antigas sobre o mosteiro e a súa fundación, así como a inclusión dalgúns datos epigráficos e a descrición das ruínas e outros testemuños arqueolóxicos que aínda permanecían en pe a finais do século XVI³.

²Cfr. Sandoval: 1610, fol.138.

³Cfr. Yepes: 1615, T.V, fol. 65; (Estudio Preliminar e Edición por Fr. Justo Pérez de Urbel, 1960, T.II, 312-313).

⁴Cfr. Argai: 1675, T.III, fol. 107, 236-237, 290.

¹Cfr. Álvarez Limeses: 1936, 854-855; Alonso Rodríguez: 1974, 159-161.

Na mesma liña de traballo, uns anos máis tarde, o cronista fr. Gregorio de Argaiz, partindo das observacións e referencias proporcionadas por Yepes, inclúe en varios capítulos da súa obra toda unha serie de referencias sobre o mosteiro acompañadas de datos bibliográficos sobre os protagonistas máis destacados do seu devir histórico⁴. En torno ó ano 1649, fr. Benito de la Cueva iniciou o seu compendio sobre a *Historia de los Monasterios y Prioratos Anejos a Celanova*, no que refire a relación de antigos mosteiros dependentes de San Salvador de Celanova, entre os que se atopaba Santa María de Salceda, aportando interesantes noticias sobre a comunidade e a súa fundación⁵.

A finais do século XVIII, concretamente no ano 1798, Enrique Flórez, na súa obra monumental *España Sagrada*, no volumen consagrado ó estudio *De la Iglesia de Tuy desde su Origen hasta el Siglo décimo sexto*, dentro do capítulo *De los Monasterios Antiguos*, cita algúns datos sobre o mosteiro de Salceda que complementa en capítulos posteriores con información recollida da súa consulta a algúns escritos do ilustre Ambrosio de Morales e, probablemente, tamén de Antonio de Yepes⁶.

Dentro do marco da historiografía do século XIX, foron moi diferentes os aspectos que suscitaron o interese dos investigadores. Destaca entre eles a célebre aportación do erudito tudense Francisco Ávila y la Cueva, quen no ano 1852 presentou un extenso traballo sobre a *Historia Civil y Eclesiástica de la Ciudad de Tui* onde incluírá una serie de noticias, en varios capítulos, sobre as orixes da comunidade de Salceda⁷. Cara a mediados da centuria constan un grupo de estudos que, sen ocuparse exclusivamente do mosteiro, ofrecen noticias soltas e escuetas sobre a súa historia ou aportan a transcripción de documentos pertencentes á comunidade hoxe desaparecida⁸. Debemos citar entre estes o documentado estudio bibliográfico publicado

no ano 1868 por López Ferreiro nunha das edicións de *El Eco de la Verdad*, que posteriormente será reeditado noutras publicacións, sobre a raíña Dona Aragonta, suposta fundadora do mosteiro⁹.

Santa María de Salceda foi posiblemente o máis modesto dos centros monásticos bieitos do espacio occidental pontevedrés; as súas orixes históricas, aureoladas pola lenda, adoecen, coma acontece con outros tantos centros monásticos, dunha documentación que permita fixar con precisión os fitos de súa etapa fundacional. No caso de Santa María de Salceda, os datos documentais dos que dispoñemos para establecer os primeiros momentos do cenobio apórtaos a historiografía da Orde. Así, o primeiro en aportar unha data para o asentamento da comunidade relixiosa é Fr. Gregorio de Argaiz, para quen a fundación do cenobio debería ser moi anterior ó ano 943¹⁰, recollendo para elo a referencia aportada por Yepes e que figuraba nun epígrafe sepulcral que se atopaba entre as ruínas das antigas dependencias monásticas que daquela se conservaban aínda en pé¹¹.

Volvendo á súa fundación, tampouco é fácil admitir unha data de cando non hai documentos que a avalen; con todo, e malia falta de apoio documental, hoxe acéptase a existencia deste mosteiro dende a primeira metade do século X¹², e a mesma historiografía moderna e contemporánea que acepta esta data tan temperán recoñece o protagonismo da raíña Aragonta, segunda esposa de Ordoño II, na fundación do mosteiro co obxectivo de que servise para o seu propio recollemento espiritual, segundo contan as fontes, tras ser repudiada polo seu esposo¹³.

⁹Cfr. López Ferreiro: 1868, 228-230; 1889, 6-9; 1960, 63-68.

¹⁰Cfr. Argaiz: III, Cap. XXVIII, fol 226-227: "Haze del memoria Ambrosio de Morales lib. 16, cap. 18, y Yepes tom.5. ann 943. Poniendole aquel este año por cierta memoria, y letrado de la sepultura de un Siervo de Dios, llamado Hermenegildo, que dize murió el dicho año, y pide á los Monges, y Monjas, que rueguen por él. Yo con todo esto le juzgo por fundacion mas antigua pues entonces le supuse hecho, y creó, que se fundó siendo Prelado Hermolgio".

¹¹Cfr. Yepes: T.V. Centuria V, fol. 65-66. (Reg: *Crónica General de la Orden de San Benito*, (Estudio Preliminar e Edición por Fray Justo Pérez de Urbel, O.S.B., 1960, T.II, 312-313).

¹²Cfr. Arias: 1950, 445; para este historiador o mosteiro foi construído pouco despois do ano 923 pola propia raíña Aragonta ó ser repudiada polo seu esposo. Da mesma opinión é Linaje Conde: 1973, T. III, 359, nº 1.263 e Núñez Rodríguez: 1978, 191. A mesma data sostén Freire Camaniel na súa extensa Teses sobre *El Monacato Gallego en la Alta Edad Media*: Freire Camaniel: 1998, T. II, 885.

⁵Cfr. Cueva: 1649, cap. 25.

⁶Cfr. Flórez: 1798, vol. XXII, 22, 53-54, 156.

⁷Cfr. Ávila y La Cueva: 1852, T. I, 243; T. II, 325-326.

⁸Remítome ás obras de: López Ferreiro: 1899, T.II, 347; 1960, 239-244; Villamil y Castro: 1903, 697-719, esp.703; Pérez de Urbel: 1934, T. II, 299-300; González: 1943, 464; Sáez Sánchez: 1948, 5-136, esp. 31-33; Osaba Ruiz de Erenchun: 1949, 57-92, esp. 83; García Álvarez: 1965, 276, nº 321; Linaje Conde: 1973, T. III, 359, nº 1.263; Gil Atrio: 1976, 189-190; Núñez Rodríguez: 1978, 191; Díaz y Díaz: 1985, 156-157; Freire Camaniel: 1998, T. II, 885-886.

Pero, ¿a qué orden pertencía esta comunidade de Salceda?. A existencia dunha antiga lauda sepulcral, hoxe tristemente desaparecida, entre as ruínas das antigas dependencias monásticas, confirma a presenza dunha orixinaria comunidade dúplice; en efecto, a devandita lauda sepulcral contiña unha *epitaphia*, transcrita por Yepes e recollida na súa obra *Facta et miracula Sancti Rudesindi*,¹⁴; esta información é de grande valor dende o punto de vista histórico, xa que é a primeira testemuña documental referente ó mosteiro da que temos referencia.

¹³ A raíña dona Aragonta era filla dos nobres galegos Gonzalo Betatz e Teresa Eiriz, fundadores dos mosteiros de San Lourenzo de Carboeiro e San Salvador de Camanzo; casou co rei Ordoño II no ano 922, á sazón viúvo da súa primeira esposa dona Elvira, se ben o matrimonio non durou máis dun ano xa que o rei decidiu repudiar a Aragonta para se casar con dona Sancha, filla de García Sánchez, rei de Navarra. En opinión de Argaiz: [III, Cap. XCVII, fol. 107, 290] “*Dióle principio la Reyna Doña Aragonta, muger, q fue del Rey D. Ordoño el Segundo, para meterse monga en él, como lo fue muchos años, donde acabó Santamente*” (fol 107), “*la Bienaventurada Reyna Doña Aragonta, honra de la nacion Gallega, y Portugessa Brevissimamente habla de ella nuestro Obispo Sampiro, mas en pocas palabras dize mucho. Fue esta Señora natural de Galicia, y de tan alta sangre, que estaba mezclado con la de los Reyes la suya; pues veremos que era deuda de San Rosendo muy cercana, y siendo el Santo de la sangre Real, como veremos en el Teatro de Iria, tambien le cabia esta honra á la sangre de Aragonta. Embiudo el rey Don Ordoño el Segundo, de la Reyna Doña Elbira su primera consorte, y como por aver gobernado á Galicia, conocia lo mejor, que en ella avia, tomó por segunda muger á Doña Aragonta. Vivió con ella algunos años, pero por juicios, y disposiciones Divinas, que la tenia para su Esposa, el Rey se desagrado de ella, y vino á repudiarla. No le peso mucho a la Reyna por el gusto, con que vivió, y persevero en el segundo estado; porque luego tomó el habito de Monja en uno de los Monasterios de este Obispado*” (fol. 209); Por su parte, Ávila y la Cueva [T.I, fol. 243] opina que “*15...Y por ultimo hacia la misma parte y distante dela Ciudad legua y media se halla la feligresia de Sta. Maria de Salceda, llamada antes Saliceta y Salceta en la q hubo otro Monasterio duplice muy principal de la Orden de San Benito, al q se recogió su fundadora la Santa Reyna D Aragonta segunda muger del Rey D Ordoño 2º luego q se vio repudiada de este p los años de 923., y en el vivió y murió Santamente*”. Véxase tamén De la Cueva (Edición, notas e índices por María Teresa González Balasch, introducción por José Ignacio Fernández de Viana y Vieites, 1991, cap.259; Ávila y la Cueva: 1995, T. I. fol. 243, T. II. fol. 325-326; Flórez: 1770, T.I, 85; López Ferreiro: 1868, 238-230; Idem: 1889, 6-9; Idem: 1960, 63-68; Alonso, E.: 1980, 132; Pallares Méndez, M.^aC y Portela Silva, H.: 1991, 84.

¹⁴ Cfr. Flórez: 1764, T. XVIII, 385.

¹⁵ Cfr. Yepes: 1615, T.V. Centuria V, fol. 65-66; (Estudio Preliminar e Edición por Fray Justo Pérez de Urbel, O.S.B, 312; Argaiz: 1675, III, fol. 290; Flórez: 1798, T. XXII, 54; Osaba Ruiz de Erenchun: 1949, 83.

A transcripción epigráfica recollida por Yepes é a seguinte:

**In hoc tumulo requiescit famulus Dei
Hermenegildus.**

**Qui obiit, die quinta fera, quinto nonas novembris.
Era 981. frates et sorores, orate pro nobis.**

[*Neste sepulcro descansa o servo de Deus Hermenexildo que faleceu o xoves primeiro de novembro, na era de 981. monxes e monxas orar por mim*]¹⁵

Nun antigo documento conservado no Arquivo da Catedral de Tui [leg. 70, nº 12], indicase que entre os santos que gozaron de culto na cidade de Tui figura San Hermenexildo, *confesor del rey Ordoño II, que se recogió a este monasterio para acompañar y seguir a la Reina Aragonta, su señora*, asegurando que o devandito monxe, ó que se alude no documento como abade de Salceda, fora sepultado no interior da igrexa na capela chamada comunmente “Capela da Raíña”. De ser certa a información, podemos confirmar que cara a mediados do século X, Santa María de Salceda era unha comunidade relixiosa plenamente constituída, de carácter dúplice, como confirma a rogativa *frates et sorores* contida no epígrafe sepulcral, ó fronte da cal estaba un abade, Hermenexildo¹⁶.

Figura de novo a institución de Santa María de Salceda nun litixio que, no ano 956, sostivo a propia dona Aragonta e o seu irmán, Pelaio González contra

¹⁶ Cfr. Yepes: 1615, T.V, fol. 65-66.

certos usurpadores dunhas vilas no territorio do Salnés, en presenza do bispo Sisnando en calidade de xuíz, a condesa dona Ilduara e Menendo Menéndez, quen gobernaba aquel territorio, e que finalmente resolveuse co reparto das salinas feitas naquelas propiedades polos devanditos usurpadores, e das que a quinta parte correspondía ós mosteiros *quos illos edificarunt* (Pelayo e Aragonta), entre eles o mosteiro *in Salicetu*¹⁷.

Nunhas datas que descoñecemos a comunidade escíndese, abandona o seu carácter dúplice e pasa a converterse nunha comunidade feminina da orde de San Bieito. Non se conserva testemuña documental que acredite estes feitos, que coñecemos pola información proporcionada por Benito de la Cueva no cap. 25 da súa obra sobre os antigos mosteiros bieitos suxeitos a San Salvador de Celanova, entre os que figura Santa María de Salceda, xa vinculado á Orde, segundo o autor¹⁸, en vida de dona Aragonta¹⁹.

Logo do finamento de Aragonta, a vida do mosteiro asóciase cunha completa escuridade, definida pola inexistencia de documentación ou de referencia á comunidade relixiosa; sabemos que a comunidade non prosperou, xa que entre os mosteiros femininos bieitos anexionados a San Paio de Antealtares non figura Santa María de Salceda – nin tan sequera se conservan testemuñas documentais entre o extenso compendio de documentos concernentes a estes antigos mosteiros que se custodian no seu arquivo monástico-, pero descoñecemos en que momento produciuse a extinción da comunidade relixiosa e o abandono do mosteiro.

As poucas referencias que temos limítanse a unhas confirmacións rexias de mediados do século XII. Na primeira, expedida o 1 de decembro de 1156, o rei

Alfonso VII confirma a división dunha serie de propiedades entre a mesa episcopal e a capitular da diocese de Tui, e entre as posesións que se incorporaron á episcopal figuraba *in terra de Salzeta monasterium Sancte Marie de Zalzeta integrum*²⁰. Algúns anos máis tarde, o mosteiro ve decrecer o seu patrimonio ó determinar o rei Fernando II, en 1164, facer entrega ó mosteiro de Santa María de Oseira e ó seu abade García, da propiedade das salinas de A Lanzada que pertencían ó mosteiro de Pesegueiro e Salceda²¹.

Consta que a finais do século XII o mosteiro aínda subsistía, se ben todo parece indicar que a comunidade de monxas xa se disolvera, polo que no ano 1179 o rei Fernando II e o seu fillo Alfonso incorporan á persoa do bispo Beltrán e á igrexa de Tui certas herdades entre as que figura o *monasterium Sancte Marie de Salceda cum omnibus ecclesiis suis et cum omnibus hereditatibus et directoris suis*²². As derradeiras reseñas documentais que coñecemos datan do 17 de outubro de 1215, cando o rei Alfonso IX concede ó bispo de Tui Juan Pérez *la presente yglesia de Salceda*; e algúns anos máis tarde, concretamente no mes de abril do ano 1288, cando o rei don Sancho consente ó bispo de Tui *que ponga Juez y Merino en el Abadengo de salceda y en el Coto de Villaza, como los ponía en los demas Cotos de su Iglesia*²³.

²⁰Arquivo da Catedral de Tui, Privilegios, T. I, 1/7 y 1/8; Flórez, E.: 1798, T. XXII, 273-279, doc. 13; Rassow, P.: 1929, 499; Lucas Álvarez: 1993, vol. V, 744; Recuero Astray; González Vázquez; Romero Portilla: 1998, 191-192, doc. 177;

²¹Cfr. Sáez Belda: 1965, 104, nº 956; cfr. Bango Torviso: 1979, 230-232; cfr. Romaní Martínez: 1998, 33, nota 60; cfr. Freire Camaniel: 1998, 885. Sobre o antigo mosteiro bieito de Pexegueiro, hoxe reducido a parroquia baixo a advocación de San Miguel, na provincia de Pontevedra, part. xudic., conc., e dióc. de Tui, véxase: Sa Bravo: 1972, 350-352; 1978, 227-232, Bango Torviso: 1979, 230-232.

²²Cfr. Sandoval: 1610, fol. 137v- 138r; Flórez: 1798, XXII, 99; Santiago Gómez: 1919, 164; Galindo Romero: 1923, XVII, doc. XIII; González: 1943, 464; Lucas Álvarez: 1993, vol. V, nº 427; Recuero Astray; Romero Portilla, Rodríguez Prieto: 2000, 213-214, doc. 170.

²³Cfr. Ávila y la Cueva: 1852, II, 325, cfr. Flórez: 1798, XXII, 156.

¹⁷Véxase a transcripción do documento feita por Cañizares: 1942, 203-204. Cfr. López Ferreiro: 1899 (Ed. Facs. 1983), 347; Romaní Martínez: 1989, 46, nota. 60; Freire Camaniel: 1998, II, 885.

¹⁸Cfr. Cueva: ca. 1649, Cap. 25.

¹⁹A raíña dona Aragonta finou no ano 977; o seu óbito está rodeado dunha lenda segundo a cal o seu sobriño San Rosendo revelóuselle ó falecemento da súa parente nunha visión camiño de Santa María de Salceda onde fora reclamado pola súa tía para que lle asistise nas súas derradeiras horas. Sobre esta visión: Argaiz: 1675; III, Cap. XCVII, fol. 107, 290; Díaz y Díaz: 1985, 156-157.

Aínda que a fundación do mosteiro de Salceda data do século X, o templo actual non conserva resto algún da fábrica orixinal. Un estudio histórico constructivo é unha tarefa practicamente imposible a causa da limitación imposta pola propia documentación. Nada sabemos da organización das dependencias nin da igrexa, polo que é imposible aproximarse a unha valoración artística. Tampouco quedou un só vestixio ou testemuña arqueolóxica no lugar onde se radicaba. O que está claro é que a comunidade disporía dende o principio dunhas dependencias que lle permitise levar a cabo o proxecto de vida monástica, e un oratorio ou capela destinada ós actos litúrxicos. Pero destas primixenias edificacións nada queda hoxe. Probablemente, cando tivo lugar o abandono definitivo, a ruína e decadencia das construcións foi algo inevitable. Segundo Ambrosio de Morales, que a finais do século XV acertou a ver parte das ruínas en pé, por aquel tempo Santa María de Salceda era *una pequeña ermita, atres leguas de la ciudad de Tuy arrimada á las ruinas de un gran Monasterio que muestran aver sido muy grande, y ricamente labrado de sillería, pareciéndose aun la forma de la iglesia antigua, y del claustro y otras piezas*²⁴. Conforme a esta imaxe, o corto período que habitou o mosteiro a comunidade relixiosa foi suficiente para levar a cabo a construción dunha sólida fábrica monástica, de tamaño nada modesto, que aínda debía de conservarse en bastante bo estado a finais do século XV, ou cando menos unha parte significativa dela, se, tal e como afirma Morales, a igrexa abacial e o claustro *ricamente labrados* aínda se mantiñan firmes.

O templo debeu de sobrevivir ata ben entrada a época moderna, cando comezan as obras de reedificación segundo informan os libros parroquiais

de finais do século XVII, libros nos que se menciona a reconstrución das capelas laterais e a zona do presbiterio; mantíñase a antiga nave ata o ano 1777 cando, conforme unha pastoral do bispo da diocese, existía unha necesidade premente de intervir na súa estrutura para evitar un posible derrube²⁵.

²⁴Cfr. Yepes: 1615, T. V, fol. 65; cfr. Argai: 1675, III, fol. 236; cfr. López Ferreiro: 1903, T. II, 703.

²⁵Cfr. Fernández Estévez: 1993, 25.

Embarcaciones
Motores marinos
Mantenimiento
Invernaje y guardería
Accesorios
Servicio técnico

Avda. de Orense, 50 - Teléf.: 986 883 931 - Fax: 986 880 095 - 36900 MARÍN (Pontevedra)

MARINER FORCE QUICKSILVER merCruiser YANMAR

Fontes e Bibliografía

Arquivos

Arquivo da Catedral de Tui

-Sección Privilexios, T. I, Perg. 1/7 y 1/8.

Arquivo de San Paio de Antealtares

-Fondo de San Martín Pinario. Libro de Traslado dos privilexios e doutras escrituras antigas que se atopan no arquivo do mosteiro de San Martín da cidade de Santiago. Año 1779. Sección Siglo X, nº 153.

Fontes impresas

*Argaiz, Gregorio de:

-(1675): *La Soledad Laureada por S. Benito y sus hijos en las iglesias de España. Teatro Monástico de la Provincia Bracharense*, T.III, Alcalá: Francisco García Fernández, Impresor de la Universidad, fol. 107, 236-237, 290.

*Ávila y La Cueva, F:

-(1852): *Historia Civil y Eclesiástica de la Ciudad de Tui*. (Edición facsímil), Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 1995. Tomo I. "Fundación, Antigüedad, y memorias de esta Ciudad", p. 243; Tomo II. "Villas, Arzobispados, Parroquias, Montes, Ríos, Islas", pp. 325-326.

*Cueva, Benito de la:

-(ca. 1649): *Historia de los Monasterios y Prioratos Anejos a Celanova*, (Edición, notas e índices por María Teresa González Balasch, introducción por José Ignacio Fernández de Viana y Vieites), en: Documentos, Edición y Estudio de Fuentes Históricas, Granada: Ed. Universidad de Granada y Grupo Marcelo Macías, 1991).

*Flórez, E:

-(1798): *España Sagrada. Teatro Geográfico-Histórico de la Iglesia de España. Origen, Divisiones, y Límites de todas sus Provincias, Antigüedad, Traslaciones, y estado antiguo y presente de sus Sillas, con varias Diserciones críticas*. T. XXII. *De la Iglesia de Tuy desde su Origen hasta el Siglo décimo sexto*, Madrid: Ed. En la oficina de la viuda é hijo de Marín, pp.22, 53-54, 156.

*Sandoval, Prudencio de:

-(1610): *Antigüedad de la ciudad, y iglesia catedral de Tuy, y de los obispos que se save aya auido en ella*, (edición facsímil), Barcelona: Ediciones EL ALBIR, 1974, fol.138.

*Yepes, Antonio de:

-(1615): *Coronica General de la Orden de San Benito, Patriarca de Religiosos*, T.V. Centuria V, fol. 65-66.

Bibliografía

Alonso Rodríguez, E:

-(1974): "Salceda de Caselas", *Gran Enciclopedia Gallega*, XXVII, Gijón: Silverio Cañada Editor, pp. 159-161.

-(1987): *Bajo Miño y Costa Sur*, A Guardia: Imprenta J.A Vicente.

Álvarez Limeses, G:

-(1936): *Geografía General del Reino de Galicia. Provincia de Pontevedra*, Barcelona: Casa Editorial Alberto Martín.

Anónimo:

-(1942): "Documentos", *El Museo de Pontevedra*, I, pp. 201-202.

Bango Torviso, I.G:

-(1979): *Arquitectura románica en Pontevedra*, A Coruña: Ed. Fundación Pedro Barrié de la Maza.

Díaz y Díaz, M:

-(1985): *Visiones del Más Allá en Galicia durante la Alta Edad Media*, Santiago de Compostela: Ed. Bibliófilos Gallegos. Biblioteca de Galicia, XXIV, pp-156-157.

Fernández Estévez, C:

-(1993): "Parroquia de Santa María de Salceda", en *Adoración Nocturna Española*, Braga: Ed. Tipografía Franciscana.

Freire Camaniel, J:

-(1998): *El Monacato Gallego en la Alta Edad Media*, T. II, A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, pp. 885-886.

Galindo Romeo, P:

-(1923): *Tuy en la Baja Edad Media. Siglos XII-XV*, Madrid.

García Álvarez, M.R:

-(1965): "Catálogo de los documentos reales de la Alta Edad Media referentes a Galicia (714-1109)", *Compostellanum*, X, pp. 276, nº 321.

Gil Atrio, C:

-(1976): *Santos Gallegos*, Santiago de Compostela: Ed. Porto, S.A, pp. 189-190. González J:

-(1943): *Regesta de Fernando II. Selección Diplomática*, Madrid, pp. 464.

Linaje Conde, A:

-(1973): *Los Orígenes del Monacato Benedictino en la Península Ibérica. Monasticon Hispanum (398-1109)*, T. III, León: Centro de Estudios e Investigación "San Isidoro", p. 359, nº 1263.

López Ferreiro, A:

-(1868): "Memorias de la reina gallega Dª Aragonta", *El Eco de la Verdad*, 29, pp. 228-230.

-(1889): "Memorias de la reina gallega Dª Aragonta", *Galicia Diplomática*, IV, pp.6-9.

-(1899): *Historia de la Santa, Apostólica, Metropolitana Iglesia de Santiago de Compostela, II*, (Edición facsimilar), Santiago de Compostela: Ed. Sálvora, 1983, p.347.

-(1960): "Memorias de la reina gallega Doña Aragonta", *Compostellanum*, 5, pp. 239-244.

Lucas Álvarez, M:

-(1993): *Las Cancillerías Reales (1109-1230). El Reino de León en la Alta Edad Media*, León.

Núñez Rodríguez, M:

-(1978): *Arquitectura prerrománica*, A Coruña: Ed. COAG, p.191.

Osaba Ruiz de Erenchun, B:

-(1949): "El arte mozárabe en Galicia", *Boletín del Museo Arqueológico Provincial de Orense*, V, pp. 57-92, esp. 83.

Pallares, M^a.C y Portela, E:

-(1991): *Galicia na época medieval*, en *Galicia Histórica*, A Coruña: Ediciones Hércules.

Pérez de Urbel, J:

-(1934): *Los Monjes españoles en la Edad Media*, T. II, Madrid: Instituto de Valencia de D. Juan, pp. 299-300.

Rassow, P:

-(1929): "Die Urkunden Kaiser Alfons VII von Spanien. Eine palo graphische-diplomatische Unterrichtung", *Archiv für Urkundenforschung*, II.

Recuero Astray, M; Romero Portilla, P e Rodríguez Prieto, M^a.A:

-(1998): *Documentos Medievales del Reino de Galicia: Alfonso VII (1116-1157)*, Santiago de Compostela: Consellería de Cultura, Comunicación Social y Turismo.

-(2000): *Documentos Medievales del Reino de Galicia: Fernando II (1155-1188)*, Santiago de Compostela: Consellería de Cultura, Comunicación Social y Turismo.

Romaní Martínez, M:

-(1989): *El monasterio cisterciense de Santa María de Oseira (Ourense). Estudio histórico (1137-1310)*, Santiago de Compostela: Servicio de publicaciones e intercambio científico da Universidade.

Sá Bravo, H:

-(1972): *El monacato en Galicia*, T. II, A Coruña.

-(1978): *Rutas del románico en la provincia de Pontevedra*, Pontevedra: Ed. Caja Rural Provincial.

Sánchez Belda, L:

-(1965): Documentos reales de la Edad Media referentes a Galicia, *Compostellanum*, X.

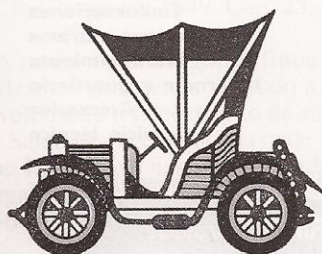
Sáez Sánchez, E:

-(1948): "Los ascendientes de San Rosendo. Notas para el estudio de la monarquía astur-leonesa durante los siglos IX y X", *Hispania*, nº 30, pp. 5-136, esp. 31-33. Santiago y Gómez, J:

-(1919): *Historia de Vigo y su Comarca*, Madrid, Imprenta del Asilo de Huérfanos del S.C de Jesús.

Villamil y Castro, J:

-(1903): "La capillita monacal de Samos y la de San Miguel de Celanova", *Galicia Histórica*, II, nº VII-Enero-Febrero, Santiago de Compostela, Tipografía Galaica, pp. 697-719, esp.703.

Auto-Escuela Marín

Jaime Janer, 10 - Telfs.: 986 88 10 32 - 986 88 14 80 - Marín